

Sebastian A. Kukavica

Izvanredno stanje i prostori izuzeća

1. Uvod

Izvanredno stanje se 1990-ih u Hrvatskoj dogodilo, a da nije bilo proglašeno. Iako je kritična stručna javnost isticala da je upravo zbog neproglašenja jasnog početka izvanrednog stanja čin donošenja predsjedničkih uredbi koje se tiču ograničavanja prava i sloboda protuustavan ili izvan okvira pravnih normi, upravo u tome se nalazi sama srž izvanrednog stanja, jer izvanredno stanje je ambivalentan koncept koji u isto vrijeme predstavlja nešto što je uključeno u pravni poredak države, ali je u isto vrijeme i suspenzija pravnog poretka pri čemu se odluka postavlja iznad norme kako bi „poredak“ ili „normalnost“ bili očuvani u stanju ugroze ili nužde. Stoga, izvanredno je stanje usko vezano za genealogiju moći i sasvim konkretno, za povijesni nastanak moderne države koja je u sebe, kroz ustav, ugradila pravnu mogućnost suspenzije norme u korist odluke. Upravo na temelju tih uvida, Carl Schmitt je ustvrdio, kroz utjecajnu definiciju suverenosti, da je suveren onaj koji preuzima monopol na odlučivanje u stanju iznimke, to jest u situaciji nužde [*Notstand*], pri čemu to utjelovljenje moći predstavlja samu bit moderne države koja je u Schmittovoj teoriji sinonim za mogućnost homogenizacije „prijatelja“. Na temelju te podjednako slavne i ozloglašene definicije, mnogi su politički filozofi i teoretičari države nastojali iznova ispričati povijest moderne države, predstavljajući je kao povijest neprestanog iskrsavanja različitih iznimnih stanja koje je država koristila kako bi mogla kontrolirati populacije, eliminirati neprijatelje države, neutralizirati negativne afekte svojih građana i u konačnici ne priznavati postojanje nekih bića kao političkih bića s pripadajućim im građanskim pravima, od kojih je svakako najvažnije polaganje prava na zaštitu života u trenutku ugroze, a kojeg je dužna štiti upravo država. No kao što je postalo očito kroz razvoj moderne države, umjesto da bude zaštitnik prava svojih građana, država je oslanjajući se upravo na logiku izvanrednog stanja i stvaranja prostora izuzeća svela pojedince na ono što Agamben naziva „goli život“: dakle na bića koja ne posjeduju pravo da budu zaštićena, već postaju, upravo suprotno, bića koje je moguće „ubiti, ali ne i žrtvovati“ (Agamben, 2006: 66). Drugim riječima, postaju obična bića koja pred državom stoje gola, bez ikakvih prava, isključena iz zajednice građana ili „prijatelja“, da se poslužimo još jednim ključnim Schmittovim pojmom, a samim time nalaze se u potpunoj vlasti suverene moći države koja ih može uništiti. Na tragu Schmittove teze o suverenosti, Walter Benjamin je ustvrdio da bi novo razumijevanje povijesti trebalo pokazati „da je izvanredno stanje u kojem živimo zapravo pravilo, a ne iznimka“ (Benjamin, 1968: 257). No iako je teza o izvanrednom stanju kao matrici epohe moderne (i apoteozu moderne moći) bila razvijena još 1920-ih i 1930-ih, izvanredno stanje nije bilo u središnjem fokusu društvenih znanosti nekoliko desetljeća. Tek nakon što su se novi teoretičari vratili Schmittovim kontroverznim radovima, a pogotovo nakon terorističkih napada 11. rujna 2001. i proglašenja „rata protiv terorizma“, izvanredno stanje se vratilo u središte pozornosti postavši polazišna točka za promišljanje o sukobu između ljudskih prava i moderne države.

Giorgio Agamben dao je vjerojatno i najvažniji doprinos toj obnovi interesa, obogativši literaturu o izvanrednom stanju pojmom „golog života“ (*homo sacer*) i ukazavši na konkretne mehanizme ugrađene u modernu državu koje isti taj život lišen prava u bilo kojem trenutku mogu staviti izvan prava i anihilirati ga. Sasvim konkretno, Agamben je pokazao da je čitava tradicija zapadnog političkog mišljenja utemeljena na dihotomiji između *zoe* (političkog života) i *bios* (nepolitičkog, prirodnog ili „golog“ života), što zapravo znači da su građani kao članovi određene cjeline (u ovom slučaju države) bili shvaćeni kao politička bića i posljedično tome kao osobe sa građanskim pravima, no istovremeno, s druge strane, bića koja nisu bila priznata kao politička bića bila su ništa više od „golog života“, onog tipa egzistencije koji, pošto je lišen prava, u bilo kojem trenutku može biti isključen iz zone prava i stavljen u specifičnu zonu izuzeća gdje u konačnici može biti ubijen, a da se to ne smatra ubojstvom (Agamben, 2006). Upravo na tragu tih ideja razvija se „drugi val“ obnove interesa za izvanredno stanje. Mnogi postkolonijalni autori su, promatrajući isti fenomen iz pozicije „periferije“ ili „globalnog Juga“,

prevrednovali Agambenovu teoriju obogativši je idejom da se zapravo čitava era kolonijalizma treba shvatiti kao trajno izvanredno stanje, jer je izvanredno stanje bila metoda upravljanja u kolonijama u kojima su podanici bili shvaćeni kao bića bez prava, jer su se nalazila izvan granica „civilizacije“. Zbog obnove interesa za izvanredno stanje u društvenim znanostima su se otvorili prostori za pojavu novih studija koje su polazile od teze da je izvanredno stanje postalo dio svakodnevice i da neki novi prostori (izbjeglički centri, zračne luke itd.), kao i neki novi objekti moći (nisko plaćeni migranti itd.), moraju biti uključeni u analizu ako se želi spoznati kompleksna priroda stanja izvanrednosti u današnje doba (koje Augé naziva „supermoderna“ a Diken i Laustsen zovu „hipermoderna“). Iako je dvadeseto stoljeće bilo obilježeno uspostavom transnacionalnih političkih režima utemeljenih na ljudskim pravima kao na „novoj religiji“, ipak nije došlo do nestanka ili slabljenja suverene moći države koja otkriva svoje pravo lice u izvanrednom stanju. Sasvim suprotno, čini se da su se danas stanja i prostori iznimke umnožili više nego ikad prije, a da se logika izvanrednog stanja sada proširila s nivoa država na niz drugih nivoa: od transnacionalne razine pa sve do lokalne razine na kojoj se pojavljuju, prema Nair, „mali suvereni“ [*petty sovereigns*] (Nair u: Biswas i Nair, 2010: 99).

Stoga, u kontekstu svega navedenoga, prije same empirijske studije slučaja konkretnog izvanrednog stanja potrebno je, čini mi se, razviti jasan pojam izvanrednog stanja. Moj esej će stoga pratiti sljedeću logiku izlaganja: prvo ću dati teorijski uvid u problem izvanrednog stanja, oslanjajući se na već uvriježene koncepte koje su afirmirali poznati istraživači na tom polju, ali istovremeno ih nastojeći obogatiti vlastitim razumijevanjem razvoja izvanrednog stanja u kontekstu genealogije moderne države; tek nakon definiranja problema fokusirat ću se na konkretne studije slučaja izvanrednog stanja, a koji će biti izvađeni iz posve različitih povijesnih konteksta s ciljem kako bi se pokušale pronaći suštinske karakteristike fenomena izvanrednog stanja. Svaki od tih slučajeva razotkrit će jednu značajku izvanrednog stanja. Primjer Hrvatske će pokazati, prvo, kako su „pravne lakune“ sastavni dio logike izvanrednosti i iznimke, i drugo, kako načelo suverene odluke postaje svemogućće čak i okvirima formalne parlamentarne demokracije sa jasno razvijenim normativnim okvirom koji se tiče regulacije provedbe, prirode i obuhvata izvanrednog stanja. Slučaj Čilea će nam pokazati kako izvanredno stanje počiva na dihotomiji prijatelj–neprijatelj koju Schmitt vidi kao središnju karakteristiku moderne države, a isto tako, čileanski slučaj će pokazati kako je granica između ta dva načela vrlo nejasna i kako u izvanrednom stanju politički život vrlo jednostavno može postati „goli život“, što zapravo znači da svaki građanin može postati potencijalna prijetnja poretku i stabilnosti, zbog čega, posljedično tome, može biti proglašen unutarnjim neprijateljem i stavljen u prostor izuzeća. Na koncu, američki primjer ukazuje na postojeću tendenciju izvanrednog stanja da se razvije u trajni mehanizam upravljanja koji afirmacijom neprijateljske figure „terorista“ dodatno muti granicu između prijatelja i neprijatelja, jer je „terorist“ shvaćen kao transnacionalna, globalna prijetnja koja ne ugrožava samo konkretnu državu, nego i ukupnost „slobodnog svijeta“.

2. Moderna država i rođenje izvanrednog stanja

Izvanredno stanje je fenomen koji se treba razumjeti unutar okvira genealogije moderne države, jer tek s pojavom moderne države i razvoja pojma „suverenosti“, izvanredno stanje postaje prihvaćena metoda upravljanja. No ono što otežava razumijevanje pojma izvanrednog stanja je tumačenje istoga ekskluzivno kao pravnog ili političkog problema. Naime, prema Agambenu, razlog zašto izvanredno stanje na zadovoljavajući način nisu uspjeli razumjeti ni politička znanost ni pravo leži u činjenici što se ono samo po sebi nalazi „na granici između politike i prava“, jer je izvanredno stanje istovremeno i dio pravnog poretka države koji se pokreće u izvanrednim okolnostima kada je ugrožen sam opstanak tog poretka, ali i specifično moderna „tehnika vladanja“ nad životom koja zbog logike suverenosti i državne nužde uzdiže

suverenovu odluku iznad norme koja se suspendira (Agamben, 2008: 9-11). Izvanredno stanje je uključeno u ustave, no istovremeno je i nešto što po svojoj prirodi teži konstruiranju prostora izuzetka koji su stavljeni izvan prava. Čini se, stoga, da je izvanredno stanje istovremeno i afirmacija pravnog poretka, jer ga čuva od ugroze, ali ujedno i suspendiranje istog poretka kako bi se otvorio prostor za donošenje odluka nevezanih unaprijed određenim normama. Zbog toga Agamben definira izvanredno stanje kao sivu zonu između norme i odluke: „Izvanredno stanje zapravo nije ni izvan ni unutar pravnog poretka i problem njegova definiranja tiče se upravo praga, ili zone indiferencije, u kojoj se unutra i vani ne isključuju, nego se indeterminiraju“ (Ibid: 35-36). Upravo su pojmovi „sivih zona“ i „pravnihi lakuna“ pravi simbol izvanrednog stanja koje se valja shvatiti kao neka vrsta Janusa s dva lica: onim pravnim i protupravnim.

Također, ne smije se zanemariti ni činjenica da je izvanredno stanje karakteristično moderan pojam, što znači da ga se mora analizirati u uskoj vezi s modernom državom koja se, na razini političke filozofije, već zaokružila u klasično modernom 17. stoljeću u djelima Hobbesa, Grotiusa i Pufendorfa. Prema Schmittu, 16. i 17. stoljeće predstavljaju početak epohe moderne, jer je upravo tada „iz krvavih pirova religijskih stranačkih ratova proizašla europska država [...] kao umjetničko djelo ljudskog razuma“ (Schmitt, 2011: 163). Moderna država se pojavila kao nova prostorna organizacija koja je, prema Schmittu, bila u stanju prevladati vjerske građanske ratove, zato što se upravo u to doba (obilježenog Vestfalskim poretkom) stvara prostor ograničenog međunarodnog rata među suverenim državama koje priznaju jedna drugoj pravo na suvereni monopol na proglašenje „neprijatelja“ (Ibid). Od tog trenutka nadalje „neprijatelj“ postaje netko tko dolazi izvan države i tko se nalazi izvan zajednice „prijatelja“. Također, ta nova ideja neprijatelja otvara mogućnost za homogenizaciju svih „prijatelja“ oko njihovog suverena koji polaže isključivo pravo na proglašenje neprijatelja i izvanrednog stanja:

Stalno se mora podsjećati na to da je povijesni smisao moderne države upravo u tome da učini kraj cijelom sporu oko *justa causa*, tj. oko materijalnog prava i materijalne pravednosti u ranijem feudalnom ili staleškopravnom ili konfesionalno-teološkom smislu. Time državni suveren postaje nositelj novog prostornog poretka, unutar svojeg zatvorenog, ograničenog teritorija, i u stanju je da suverenom odlukom prevlada građanski rat. Unutar države više nema neprijatelja... (Schmitt, 2011: 170)

Posljedica toga je da svaki suveren ima pravo proglasiti rat i neprijatelja, ali isto tako se pojaviti kao utjelovljenje načela odluke u periodu neprijateljstva kada je opstanak poretka u pitanju. Stoga je ideja moderne države od samog početka bila povezana s idejom iznimke kao privremene suspenzije normativnog okvira u situaciji kada „državni razlog“ [*raison d'état*] nadvladava nužnost pridržavanja implementacije normi. Prema Schmittovoj interpretaciji Hobbesa (koji se uzima kao otac moderne države), ključni cilj moderne suverenosti bio je izlazak iz „stanja rata“ (tj. vjerskog građanskog rata) i stvaranje mehanizama koji će štititi živote svojih građana unutar definiranog teritorija, no da bi se ta zaštita uopće omogućila za državu je bilo potrebno da u sebe uključi logiku izuzetnosti (Schmitt, 2014: 16-17). To praktički znači da u cilju očuvanja „normalnosti“ (kao stanja u kojem se definirane norme mogu provoditi u djelo) država potrebuje iznimku, tj. izvanredno stanje, jer jedino kroz iznimku može potvrditi sebe kao državu i tako dokazati da nije kaotično „stanje rata“.

Iznimka je nešto što se ne može povesti pod išta; ona prkosi generalnoj kodifikaciji, ali u isto vrijeme otkriva se jedan specifično pravni element – odluku u apsolutnoj čistoći. Iznimka se pojavljuje u svojoj apsolutnoj formi u situaciji kada pravni propisi prvo moraju biti doneseni da bi uopće biti važeći. Svaka opća norma potražuje normalni, svakodnevni okvir života u kojem se ona može činjenično primijeniti i koji je podređen njezinim regulacijama. [...] Ne postoji norma koja se može primijeniti na kaos. Kako bi pravni poredak imao smisla, mora postojati normalna situacija, a suveren je onaj koji definitivno odlučuje postoji li uopće normalno stanje ili ne. (Schmitt, 2005: 13)

Prema toj Schmittovoj formulaciji, čini se da je suština države afirmirana ne u „normalnoj situaciji“, već prvenstveno u izvanrednom stanju, zato što se jedino u tom specifičnom momentu konkretiziraju moderne ideje moći i upravljanja. U iznimnom stanju odluka je ta koja, nevezana normama, čuva poredak unutar određenog područja izuzeća u kojem se norma ne može „činjenično primijeniti“. Stoga ukoliko slijedimo Schmittovu pravnu teoriju, čini se da pojam suverenosti treba biti povezan sa stvaranjem uvjeta za monopola na proglašenje odluke (koja se u konačnici tiče proglašenja rata, ali i odluke o tome vrijedi li još „normalna situacija“). Na tom tragu najzad dolazimo do poznate Schmittove definicije suverena kao „onoga koji odlučuje o izvanrednom stanju“ (Schmitt, 2005: 5).

Zato je za modernu državu jedan od najvažnijih pojmova upravo pojam „nužde“ koji služi kao opravdanje za privremenu suspenziju prava i stvaranja novih (pravno „sivih“) prostora u kojima suveren, okupivši moć u svojim rukama, donosi odluke, čuva poredak (a samim time i živote „prijatelja“ to jest građana), kažnjava neprijatelje, zadržava u pritvoru potencijalno opasna bića i slično, pri čemu se ti prostori mogu nazvati prostorima izuzeća [*spaces of exception*]. Na Schmittovom i Agambenovom tragu, možda se tvrditi da se upravo kroz koncept nužde najbolje može objasniti dvoznačna priroda izvanrednog stanja. Nužda podrazumijeva, s jedne strane, afirmaciju arbitrarne odluke unutar prostora izuzeća, što vodi ka suspendiranju pravnog poretka u prostoru izuzeća, ali istovremeno taj prostor postaje i najjasniji izraz pravnog poretka (tj. logike suverenosti), jer se upravo na tom prostoru društvo brani od neprijatelja države i ugroza državnog razloga. No s druge strane taj je prostor ujedno i prostor bezakonja, jer na njemu više ne vrijede nikakve unaprijed ustanovljene norme, a biće je prepušteno volji suverena i „malih suverena“. Stoga, kako Agamben tvrdi, u takvim prostorima norma nije posve dokinuta, nego samo u danom trenutku, nije primjenjiva. Drugim riječima: „Nužda niti je izvor zakona niti baš suspendira zakon; ona se ograničava na to da pojedini slučaj oslobodi doslovne primjene norme“ (Agamben, 2008: 38). I zato razlog za trajno pojavljivanje izvanrednih stanja kroz europsku povijest ne treba tražiti u antinormativnim rupama u ustavima ili protuustavnim praksama suverena, već ga valja potražiti u temeljima moderne države. Prema Agambenu, zapadna je država od samoga početka bila obilježena htijenjem za uključenjem mehanizma izvanrednog stanja u svoj pravni to jest ustavni okvir:

Moderno je izvanredno stanje, naprotiv, pokušaj uključivanja u pravni poredak samog izuzetka, čime se stvara neka mutna zona u kojoj se čin i pravo podudaraju. [...] Tek u moderno doba javlja se sklonost uključivanju izvanrednog stanja u pravni poredak i njegovu prikazivanju kao istinskog zakonskog stanja [...] [pritom nužda čini] krajnju osnovu i sam izvor zakona. (Agamben, 2008: 39)

Na taj način nešto što je inicijalno bilo „izvan prava“ odjednom, s uspostavom moderne države, postaje sastavni dio pravnog poretka. Stoga, čini se da za teoriju izvanrednog stanja najvažniji pojam postaje Agambenova „zona nerazlikovanja“ [*zone of indistinction*] definirana kao „ambigvitetna i neodređena zona u kojoj konkretni postupci, sami po sebi izvanpravni ili protupravni, prelaze u pravo“ (Agamben, 2008: 42). Stvaranje takvih zona može se shvatiti kao stvaranje određenih enklava unutar države (koncentracijski logori, pritvorni centri...) pa čak i izvan linije „civilizacije“ (kolonije). No paradoksalno, ti su prostori izuzeća apoteoze pravnog poretka države, jer se na tim mjestima uništavaju neprijatelji kako bi društvo bilo očuvano, iako je zapravo riječ o mjestima bezakonja u kojima norme i prava ne vrijede, to jest nisu primjenjiva. Posljedično tome, kako pokazuje Agamben, u takvim prostorima biće postaje „goli život“, to jest biće lišeno političke egzistencije, zbog čega to biće nema pravo na priznanje njegovih ili njezinih prava kao građana (Agamben, 2006). U takvoj situaciji osoba ima prava samo kao ljudsko biće, ali ta prava u toj konkretnoj situaciji ne percipiraju se kao nešto s vrijednošću, jer ta osoba ne može biti uključena u zajednicu „prijatelja“ (građana) i na temelju

toga tražiti da je suveren štiti, već može biti samo ljudsko biće, nepriznati goli život, no upravo to pretvara taj život u objekt suverene moći u tom sivom prostoru. Ne-političko biće (goli život) nije priznato kao biće s političkim glasom (npr. izbjeglice, nedokumentirani radnici) i upravo zato nema nikakvih prava, jer ne pripada zajednici jednakih (građana). No s druge se strane i građanin vrlo lako može naći u situaciji golog života, jer se u izvanrednom stanju isti građanin može proglasiti neprijateljem države i time biti isključen iz zajednice „prijatelja“, te bi se našao u prostoru izuzeća gdje njegova dojučerašnja prava više ne vrijede, zbog same prirode nužde. Stoga u izvanrednom stanju dolazi do brisanja jasne granice između „prijatelja“ i „neprijatelja“, jer svatko može biti, temeljem odluke suverena, proglašen „neprijateljem“ države, poretka, sigurnosti ili nečeg četvrtog, a od čega treba štiti društvo.

Na čudan način ljudska prava afirmiraju dihotomiju između „golog života“ i života građanina s priznatim pravima, a time ujedno afirmiraju i izvanredno stanje kao modernu tehniku upravljanja nad tijelima, jer pojedinca konstituiraju kao „goli život“. Naime, prema ideji ljudskih prava, čovječanstvo je shvaćeno kao zajednica jednakih (jer samim rođenjem ljudsko biće postaje jednako ostalima, uživajući prava samo zbog činjenice da je čovjek), ali ta je ideja oštro suprotstavljena činjenici da samo građani („prijatelji“) mogu biti nositelji prava zato što pripadaju određenoj državi koja je i osnovana kako bi branila njihove živote.

Sve to nas dovodi do pitanja je li uopće moguće pobjeći logici izvanrednog stanja, jer se iznimka sve više pojavljuje kao pravilo, to jest kao normalizirani model upravljanja u epohi moderne. Biswas i Nair zato ističu problem s diskursom ljudskih prava, tvrdeći da se koncept ljudskih prava (posebice sa stajališta „periferije“ ili „Trećeg svijeta“) razotkriva kao „oblik dobrotvornih depolitiziranih poklona darovanih golom životu bez prava“, što u isto vrijeme otvara mogućnost humanitarne intervencije u slučaju kada ta prava, shvaćena kao pruženi darovi, nisu pravilno upotrijebljena (Biswas i Nair, 2010: 21). No upravo se u tome nalazi problem: ideja ljudskih prava shvaća osobu kao biće kao biće, to jest kao „goli život“, što samo omogućava neprekidno potvrđivanje modernih izvanrednih mjera nad tijelom bića kao bića, a koje vrlo lako može, u izvanrednom stanju i konkretnom prostoru izuzeća, biti proglašeno „neprijateljem“ i stavljeno izvan zakona. Isto tako, treba biti istaknuto da u nekim aspektima i sam diskurs ljudskih prava stoji na istoj liniji argumentacije kao i logika iznimnosti. Biswas i Nair nude primjer „rata protiv terorizma“ i humanitarni intervencionizam kao simbol tog povezivanja ljudskih prava i logike izvanrednog stanja, jer se oba slučaja poduzimaju kako bi se zaštitila ljudska prava i slobode, pri čemu se „neprijatelj“ konstituirao kao „goli život“:

Humanitarni ratovi lišavaju neprijatelja njegove humanosti, pretvarajući ga u utjelovljenje nečovjeka [...] a samim time reaktiviraju „kolonijalnu prošlost u kolonijalnu sadašnjost“ [...] Stoga, u ratu protiv terorizma koji kombinira vojno i humanitarno – „ultimativni simbol odnosa prema lokalnoj populaciji“ kao golom životu je slika američkog vojnog zrakoplova koji leti iznad Afganistana – jer ostaje nesigurno hoće li ispustiti bombe ili pakete hrane“... (Biswas i Nair, 2010: 22)

Stoga, zanimljivo je istaknuti supostojanje diskursa ljudskih prava i logike izvanrednog stanja u zrelo doba kolonijalizma, i to nakon Drugog svjetskog rata. Upravo na tom tragu Klose postavlja pitanje: „kako je moguće da Velika Britanija i Francuska [...] s jedne strane sudjeluju aktivno u diskursu međunarodnih ljudskih prava, dok u isto vrijeme vode ratove u svojim prekomorskim posjedima, a koji flagrantno krše ljudska prava...“ (Klose u: Hoffman, 2011: 238). No to dvoznačno supostojanje univerzalizma ljudskih prava s jedne strane i nepriznavanja određenih bića kao političkih bića s druge strane, samo služi kao slika logike modernog izvanrednog stanja koje je bilo upisano u „samu prirodu kolonijalne dominacije“ (Ibid: 246). Naime, kolonija je istovremeno bila dio imperija, ali je bila i prostor koji se smatrao opasnim po državu, jer se nalazio izvan granice civiliziranog svijeta [prirodno stanje]. Podanici u koloniji su bili uključeni u imperij kao bića kao bića (to jest kao „goli život“ koji se može eksploatirati),

ali u isto vrijeme se nisu percipirali kao politička bića sa jasnim glasom koji bi mogao tražiti da se priznaju njegova prava i da u konačnici bude uključen u zajednicu jednakih sa zajamčenim pravima. No u trenutku kada je „goli život“ protestirao protiv suverena, suverena moć je proglasila izvanredno stanje i klasificirala čitavu populaciju kao „neprijatelja“. Referirajući se na primjer Alžirskog rata, Klose tvrdi da je „u ratnom stanju [u Alžiru] svaki Arap bio shvaćen kao potencijalni neprijatelj što je otvorilo mogućnost francuskoj vojsci [...] da koristi svoje oružje nasumično protiv čitave arapske populacije“ (Ibid: 254). Naravno, to je u konačnici dovelo do pretvaranje čitavog Alžira „u neku vrstu vojne provincije“ (Ibid: 255). Drugim riječima, čitava je kolonija postala prostor izuzeća na kojem su se poredak i stabilnost Francuske morali braniti uništavanjem neprijatelja države (a koji se pojavljuju u figuri „terorista“) – a taj neprijatelj je bila populacija u cjelini.

Stoga, moderna je država suštinski povezana s izvanrednim stanjem kao mehanizmom vlastite obrane u trenucima nužde. Stvaranje neprijatelja, posebnih prostora izuzeća i spuštanje bića na nivo bića bez građanskih prava samo su neke od tehnika upravljanja na kojima počiva moderna država. No u neoliberalno doba, koje je u društvenim znanostima okarakterizirano kao doba depolitizacije i smanjenja moći i uloge suverene države, neki su autori tvrdili da je došlo do promjene prirode suverene moći i samog izvanrednog stanja, zato što je ograničena uloga koju je država igrala kao akter u novom transnacionalnom kontekstu. Iako je zasigurno točno da su se razvili neki posve novi prostori izuzeća (zračne luke, izbjeglički centri, šoping centri), kao što je i točno da je na polju ekonomije neoliberalna država izgubila mnoge od svojih klasičnih moći, često ostaje prešućeno da je neoliberalna država zapravo postala mnogo više povezana s mehanizmima izvanrednog stanja, oslanjajući se na potonje kako bi očuvala politički poredak i ekonomski sistem. Zato Neocleous ističe da „postaje sasvim jasno da je izvanredno stanje bilo ključno za učvršćenje kapitalističke moderne“ (Neocleous, 2006: 206).

3. Iščeknuće građanina: izvanredno stanje u Čileu za vrijeme Pinocheta

Veza između neoliberalizma i trajnog izvanrednog stanja kao tehnike upravljanja vodi nas logički do Čilea za vrijeme Pinochetove diktature kao prve studije slučaja. Naime, čileanska autokratska država može se shvatiti kao dvoznačna država nalik na boga Janusa koja je u isto vrijeme bila slaba i jaka, odsutna i sveprisutna. S jedne strane, ekonomska sfera postala je prostor zajamčenih ekonomskih sloboda u koje država nije imala pravo intervenirati, ali s druge strane, država je pretvorena u brutalnu diktaturu u kojoj je vojna hunta imala apsolutni monopol na moć, kako onu legalnu, tako i onu nelegalnu. No jedna od najintrigantnijih činjenica vezanih za neoliberalnu diktaturu u Čileu je činjenica da je izvanredno stanje nakon državnog udara 1973. proglašeno s ciljem kako bi se Čile vratio u „normalno stanje“: dakle u demokraciju i u eru stabilnosti društveno-političkog poretka. Javier Couso ističe da je upravo zato na pojmovnoj razini (kako bi legitimirao diktaturu kao „normalizaciju“ i obnovu „poretka“) Pinochet razvio, uz pomoć pravnik Jaimea Guzmána inspiriranog Schmittom, koncept „vladavine partija“ [*partidocracia*] koji je trebao poslužiti kao temelj Allendeove socijalne države, polazeći od ideje da prije državnog udara Čile nipošto nije bio prava demokracija, već defektna demokracija ili *partidocracia*: vladavina populističkih političkih partija koje su državu zamalo dovele do ruba građanskog rata (Couso, 2012: 411). Drugim riječima: prema toj interpretaciji povijesti, Čile se našao na rubu građanskog rata [prirodno stanje], pri čemu se ta situacija može uzeti kao pandan šmitovskoj situaciji kaosa u „kojem ne postoje primjenjive norme“. Vojna hunta se predstavila kao spasitelj nacije, kao sila koja će povratiti državnost, jer će izvesti Čile iz građanskog rata i opasne demokracije. Stoga, odmah nakon uspješnog puča, vojna je hunta proglasila opsadno stanje [*state of siege*], čime je otvoren prostor za vladavinu pomoću dekreta, ali kao što Snyder primjećuje, „tjedan dana kasnije to je stanje ustavne iznimke dopunjeno

proglasom izvanrednog stanja [*state of emergency*] koje će potrajati sve do 1988.“, dakle sve do samog kraja diktature, i koje će, povrh svega toga, postati upravljački mehanizam („norma“) tijekom čitavog perioda Pinochetove diktature (Snyder, 1994: 259). Nakon 1975., vlasti su dobile pravo da „građane drže u pritvoru izolirane pet dana, bez da ih optuže za konkretni zločin“, a tijekom čitavog tog perioda trajnog izvanrednog stanja došlo je do brojnih „nestanaka“ mnogih građana koji su bili definirani kao „neprijatelji režima“ (Ibid: 260).

Ispod krinke nepopustljivih izvanrednih stanja, vojne i ostale kontra-subverzivne agencije nastojale su ukloniti sumnjive ljevičare i simpatizere [ljevice] kroz operacije otmica, mučenja i pogubljenja... (Snyder, 1994: 259).

Čileanski slučaj pokazuje kako izvanredno stanje počiva na šmitovskoj logici razlike između „prijatelja“ i „neprijatelja“, ali isto tako pokazuje kako se jednostavno politički život građanina s pravima može preobraziti u „goli život“ tako da posljedično tome svi građani (to jest oni koji bi trebali biti uključeni u definiciju „prijatelja“) mogu postati potencijalna prijetnja poretku i stabilnosti, zbog čega ih se može isključiti. Naime, za vojnu je huntu marksizam bio ne samo obična prijetnja za politički poredak i dominantni diskurs, nego i potencijalna prijetnja za čitavi ekonomski sistem utemeljen na neoliberalnoj doktrini. Stoga su se od samoga početka diktature podupiratelji marksizma i svrgnutog predsjednika Allendea karakterizirali kao unutarnji neprijatelji države koji su zbog toga bili lišeni svih građanskih prava i pretvoreni u „goli život“. Naravno, slijedeći opću logiku izvanrednog stanja, i čileansko je izvanredno stanje bilo praćeno stvaranjem „zona nerazlikovanja“ [*zones of indistinction*], to jest prostora izuzeća koja su se istovremeno nalazila i unutar i izvan pravnoga poretka.

Rojas Corral ističe da je najozloglašeniji toponim u čileanskoj geografiji moći bila Villa Grimaldi koja je u biti bila hibrid koncentracijskog logora i pritvorni centar za mučenje pa čak i pogubljenje neprijatelja (Rojas Corral, 2015: 258). A čak je, kako Rojas Corral zamjećuje, i simbolički ulazak zatočenika u Villu Grimaldi bio insceniran na takav način da pojedinci koji ulaze u taj prostor izuzeća budu posve svjesni da sada, izvan zakona (ali unutar prostora na kojem suverena moć štiti građane od neprijatelja), oni više nisu građani, nego neprijatelji države koji su pak ništa drugo doli uništiva tijela u nemilosti suverena (Ibid: 264). Naime, sve je zatočenike prvo otela DINA (Pinochetova tajna policija), nakon čega bi isti bili u tajnim vozilima dovedeni u centar gdje su od samog ulaska bili konstituirani kao tijela čija se egzistencija potvrđuje jedino kroz odnos sa suverenom moći koja ih muči i ubija (Ibid).

Zapravo, čin „iščeznuća“ čileanskih građana otkriva se kao čin kroz koji osumnjičenci prestaju postojati kao građani sa svojim zajamčenim pravima (od kojih je najvažnije pravo da ih država brani u stanju ugroze), pri čemu se prijelaz iz običnog, svakodnevnog života u Villu Grimaldi čini kao prijelaz iz statusa „prijatelja“ u status „neprijatelja“. Dakle iako su kroz čin nestanka nestale osobe bile izbrisane odnosno isključene iz političke i privatne sfere, one su u isto vrijeme bile uključene u sferu izvanrednosti, to jest u prostor izuzeća gdje je njihova egzistencija bila potvrđena kao „goli život“ bez ikakvih prava, osim onih koje im dodijeli suveren u čijoj se milosti i nemilosti nalaze. Stoga, „nestanci“ u Čileu postaju utjelovljenje izvanrednog stanja: proglašeni neprijatelji odjednom se nalaze izbrisani iz političkog života u limbu između zakona i bezakonja gdje se javna sigurnost potvrđuje kroz apsolutnu suverenovu kontrolu nad zatvorenikovim tijelom. Upravo se u tome zrcali logika izvanrednog stanja: država potrebuje polu-sakriveni, polu-tajni prostor na kojem će se sigurnost države braniti kroz implementaciju „bezakonite“ prakse.

Val „nestanaka“ u Čileu počeo je odmah tijekom i nakon vojnog puča 1973., kada je vojna hunta sprovedla u djelo politiku „pritvaranja, otmica, ispitivanja i pogubljenja unutarnjih neprijatelja (Ibid: 262). Ti su unutarnji neprijatelji mahom bili podupiratelji Allendeove stranke *Unidad Popular*, a među „neprijateljima“ su se našli i ideološki slični protivnici režima koji su bili, neposredno nakon puča, pritvoreni na različitim lokacijama, od kojih su najozloglašeniji

bili nogometni stadioni, kao što je to prikazano u poznatom političkom filmu *Missing* Costa-Gavrasa. Od 1974. pa nadalje, uspostavljena je tajna policija DINA (autonomna sigurnosna agencija koja će kasnije promijeniti ime u CNI, ali ne i prakse) kao agencija fokusirana prije svega na proces lokacije, kontroliranja, otimanja, mučenja i u konačnici pogublivanja neprijatelja režima (Snyder, 1994: 261). Samo na temelju ideološke pripadnosti, osoba je mogla biti žrtva vojne hunte, zato što su od samog početka Pinochetove diktature neprijatelji bili konceptualno povezani sa protudržavnim i terorističkim elementima koji su bili predstavljeni kao poticatelji građanskog rata i društvenih nemira u državi. Zbog tog je razloga – u kontekstu konstantne prijetnje sigurnosti „prijatelja“ homogeniziranih pod vlašću diktatora – izvanredno stanje (u formi *state of emergency*) bilo neprestano obnavljano. Kako Snyder tvrdi: „u ožujku 1978. opsadno stanje, koje je bilo na snazi od 11. rujna 1973., najzad je bilo ukinuto, ali je zato izvanredno stanje [*state of emergency*] ostalo na snazi“ (Ibid: 262). Isto tako, valja spomenuti da je Pinochet ponovno 1984. proglasio opsadno stanje [*state of siege*] za vrijeme štrajkova (što zapravo znači da su opsadno stanje i opće izvanredno stanje supostojali tijekom jednog perioda), ali najvažnije u svemu tome je bilo to što je 1984. donesen Protuteroristički zakon koji je otvorio pravnu mogućnost za ubojstvo unutarnjeg neprijatelja (Ibid: 263).

Prema Soto Moreno, logika podjele na prijatelja i neprijatelja Pinochetova režima bila je inicijalno utemeljena na kriminalizaciji ljevičarskih grupa koje su bile poistovječene s „teroristima“, ali postepeno je taj mehanizam – potvrđen s Protuterorističkim zakonom, ali i Ustavom iz 1980. koji su poslužili kao temelji za trajno izvanredno stanje – bio korišten kako bi se kriminaliziralo i isključivalo i ostale društvene skupine, prije svega studente, ali i zajednicu Mapuche Indijanaca (Soto Moreno, 2013). To samo pokazuje da ispod diskursa „sigurnosti“ i „očuvanja poretka“, država upotrebljava političko nasilje i prisilu kako bi neutralizirala one koji se smatraju neprijateljima. Također, taj nam primjer pokazuje i kako je jednostavno ono „normalno“ pretvoriti u „izvanredno“ tijekom izvanrednog stanja, ali i kako građani mogu postati tijela koje suveren uništava. Prema Soto Moreno, Protuteroristički zakon je učvrstio mogućnost pravnog isključenja iz poretka: naime, cjelovita populacija je bila uključena u taj sustav moći i kontrole zato što je „terorist u tom slučaju bio shvaćen kao neodređeni, apstraktni neprijatelj bez točne lokacije“ (Ibid: 3). U osnovi, svatko je mogao biti shvaćen kao terorist u sivoj zoni nerazlikovanja u kojoj se „normalnost“ pretvara u „iznimku“, dok država postaje sila koja braneći društvo od ugroze ne preže od uništavanja vlastitih građana. U tom smislu država postaje anti-država, jer je središnja ideja moderne države bila očuvanje života njezinih građana. Ali u isto vrijeme, uključivši logiku izvanrednosti u pravo, moderna je otvorila prostor za transformaciju države u anti-državu u kojoj se čitave populacije kontroliraju, isključuju, pa čak i anihiliraju.

Život lišen bilo kojeg oblika kvalifikacije postaje središte intervencije zakona i vlade. Sve osobe koje se razilaze s režimom stoga predstavljaju ugrozu za sigurnost „dobrih građana“. (Soto Moreno, 2013: 5)

Jedan od najznačajnijih aspekata Pinochetovog Protuterorističkog zakona je taj što je zakon poslužio kao temelj za biopolitičku intervenciju čak i u periodu čileanske tranzicije ka demokraciji, što samo ukazuje na trajnu prirodu izvanrednog stanja. Također, to pokazuje da izvanredno stanje nije samo modalitet upravljanja u autokratskom režimu, nego se može pojaviti kao matrica upravljanja i u demokraciji (iako, teorijski govoreći, ne mora nužno postojati strukturalna razlika između demokracije i autokracije, zbog toga što i demokracija može biti autokratska). Naime, kao što Soto Moreno primjećuje, čak i nakon Pinochetove diktature, Protuteroristički je zakon bio korišten kako bi se Mapuche zajednicu identificiralo kao sigurnosnu prijetnju i na temelju toga isključilo iz normalnog stanja (Soto Moreno, 2013). Primjerice, 2017. UN je izdao izjavu kojom osuđuje čileansku politiku pritvaranja pripadnika Mapuche zajednice, a koja je direktno proizašla iz protuterorističkih zakona usvojenih još za

vrijeme Pinocheta, a koji su otvorili mogućnost da država „neprijatelje“ drži u pritvoru čak šesnaest mjeseci, kao što je bio slučaj s članovima Mapuche zajednice.

Ovaj konkretni primjer razotkriva neke središnje karakteristike izvanrednog stanja koje su bile teorijski objašnjene u prethodnom poglavlju. Naime, čileanski primjer pokazuje onu dvoznačnost između zakonitosti i bezakonitosti izvanrednog stanja o kojoj govori Agamben, a najbolji primjer za to je čileanski Ustav iz 1980. koji je istovremeno afirmacija zakona, ali i bezakonja, jer se u sam Ustav uvodi pravna mogućnost korištenja širokog raspona izvanrednih mjera u stanju „ustavne iznimke“. Drugim riječima, u čileanski pravni poredak je bila ugrađena mogućnost suspenzije prava i sloboda kako bi ih predsjednik zaštitio u trenutku ugroze i to tako što će ih suspendirati – no upravo taj paradoks predstavlja srž logike izvanrednog stanja.

Prema članku 39. čileanskog Ustava iz 1980., postoji nekoliko vrsta izvanrednog stanja: stanje vanjskog ili unutarnjeg rata, stanje unutarnjih nemira, stanje nesreće, ali i izvanrednog javnog stanja „kada je normalno djelovanje državnih institucija ozbiljno ugroženo“ (*Ustav Čilea iz 1980.*, čl. 39). Iako se u članku 40. jasno ističe da će izvanredno stanje (u formi „opsadnog stanja“) „proglasiti predsjednik Republike, s pristankom Nacionalnog kongresa“, kasnije se u istom tom članku otvara mogućnost da Predsjednik proglasi izvanredno stanje čak i bez Kongresa, zato jer je uvedena klauzula da ukoliko Kongres ne prihvati ili ne odbije predsjednikov prijedlog (to jest deklaraciju izvanrednog stanja) „smatrat će se da [Kongres] odobrava prijedlog“ (*Ustav Čilea iz 1980.*, čl. 40). Također, isti članak dodatno osnažuje predsjedničku moć ustvrđujući da „Predsjednik Republike može odmah primijeniti izvanredno stanje dok Kongres odlučuje o njegovom proglašenju“, što praktički omogućava da izvanredno stanje zaživi prije nego što ga je uopće Kongres potvrdio. No još je zanimljiviji članak 42 koji definira izvanredno stanje [*state of emergency*] kao stanje koje se proglašava „u slučaju ozbiljne promjene javnog poretka ili štete za sigurnost Nacije“ pri čemu predsjednik zadržava pravo da ujedno i odredi „zone koje su pogođene tim okolnostima“ (*Ustav Čilea iz 1980.*, čl. 42). Te zone nisu ništa drugo doli prostori izuzeća koji se također mogu promatrati kao teritorijalna konkretizacija suverene moći nad tijelima bez prava. Zone su locirane unutar države, ali ujedno predstavljaju prostore sa svojom vlastitim, autonomnim zakonima. Štoviše, građanska prava nisu dio tog prostora, zato što upravo taj prostor postaje mjesto na kojem se mogu suspendirati ili ograničiti (u skladu s člankom 43), a tijela se mogu naći pod vlašću Nacionalne obrane:

Nakon proglašenja izvanrednog stanja, spomenute će zone biti stavljene pod direktnu vlast čelnika Nacionalne obrane kojeg će imenovati Predsjednik Republike. On će preuzeti upravu i nadzor nad jurisdikcijom [zona] sa svim dodijeljenim ovlastima i dužnostima koje određuje zakon. (*Ustav Čilea iz 1980.*, čl. 42)

Stoga je, prema Snyderu, središnja karakteristika izvanrednog stanja u Pinochetovo doba to što se političko nasilje događalo unutar zakonskog okvira. Naime, odmah nakon vojnog puča, vojna je hunta proglasila „opsadno stanje“ koristeći se pravnim okvirom definiranim Ustavom iz 1925., iako je Ustav jasno ustvrdio da opsadno stanje ne može trajati duže od šest mjeseci, ali vojna je hunta uspjela preobraziti tu pravnu mogućnost u trajnu iznimku u slučaju nužde (Snyder, 1994: 264). Zapravo, od 1973. pa sve do 1988., politička je situacija bila obilježena konstantnim obnavljanjem izvanrednog stanja, a može se čak i govoriti da su u istom periodu čileanske političke povijesti supostojala mnoga izvanredna stanja. Naime, izvanredno stanje je trajalo u cijelom periodu od 1973. do 1988., ali je opsadno stanje (koje Snyder vidi kao mnogo okrutniju vrstu izvanrednosti u kojoj je bilo moguće i pritvarati i pogubljavati) bilo proglašeno samo u „kriznim“ situacijama kada se režim želio riješiti neprijatelja (Ibid: 265). Uz sve to, kako Snyder primjećuje, Ustav iz 1980. proširio je mogućnosti proglašenja izvanrednog stanja, a povrh toga, Ustav je omogućio kriminalizaciju „doktrina koje su se smatrale napadom na obitelj ili propagiranjem ideje društva [...] baziranog na klasnoj borbi“ (Ibid: 270).

Ujedno, to pokazuje koliko je projekt neoliberalizma bio usko povezan s pretpostavkom izvanrednog stanja, zato što su marksističke ideje, kao i ideje koje su se protivile privatnom vlasništvu (koje je kao vrijednost bilo uključeno u Ustav iz 1980.), bile definirane kao prijetnja unutarnjem redu i državi uopće. Osobe koje su propagirale ili zagovarale takve ideje bile su automatski identificirane kao neprijatelji države, ili u neoliberalnim pojmovima: „neprijatelji slobode“. Ta je mogućnost isključenja bila utjelovljena kroz instituciju Stanja opasnosti i prijetnje unutarnjem miru. Stoga, može se zaključiti da je u Pinochetovom Čileu izvanredno stanje bilo trajno. Štoviše, postojalo je mnoštvo simultanih vrsta izvanrednih stanja uz koje se pojavilo i mnoštvo supostojećih prostora izuzeća (prtvorni centri, Villa Grimaldi, zone itd.).

4. Izvanredno stanje u Hrvatskoj: vladanje kroz „pravne lakune“

U Hrvatskoj se izvanredno stanje dogodilo, a da nije bilo proglašeno, što je još jedna dvoznačna karakteristika izvanrednog stanja. Upravo na temelju činjenice da prije donošenja uredbi sa zakonskom snagom nije jasno proglašeno izvanredno stanje podignut je zahtjev za ocjenom ustavnosti kojeg je Ustavni sud odbio, ustvrdivši da „iz članka 101. Ustava Republike Hrvatske proizlazi da predsjednik Republike samostalno odlučuje da li su se stekle okolnosti koje znače neposrednu ugroženost neovisnosti i jedinstvenosti Republike Hrvatske“ te da „Ustav ne nalaže da se nastup tih izvanrednih okolnosti mora prethodno utvrditi posebnom odlukom“ (*Rješenje Ustavnog suda Republike Hrvatske od 24. lipnja 1992*). No ta situacija u kojoj izvanredno stanje činjenično postoji, ali nije proglašeno postaje zanimljiva za promatranje ukoliko polazimo od prethodno ocrtane teorije izvanrednog stanja koja potonje mahom uzima kao „sivu zonu“ između moći i prava. Naime, hrvatski Ustav iz 1990. kao izvanredna stanja je spomenuo tri slučaja: stanje rata, stanje kada državne vlasti ne mogu izvršavati svoje ustavne dužnosti i stanje „neposredne ugroženosti neovisnosti i jedinstvenosti Republike Hrvatske“. Jasno je da proglašenje rata spada u ovlasti Sabora koji o tome odlučuje, ali kako ističe Omejec, ostala dva slučaja su problematična zato što, čini se, uvelike ovise o odluci predsjednika i njegovoj procjeni o tome je li nastupilo izvanredno stanje i nalazi li se država u stanju „nužde“:

Ustav, dakle, ne nalaže da se nastup tih izvanrednih okolnosti mora prije svega utvrditi bilo kakvom prethodnom odlukom, niti nalaže da se predsjednik o nastupu tih okolnosti prethodno savjetuje s bilo kojim ustavnim tijelom [...] Štoviše, predsjednik [...] nema ustavnu obvezu objave nastupa takvih izvanrednih okolnosti hrvatskoj javnosti. (Omejec u: Budak, 1997: 86)

Tako je moguće da se izvanredno stanje dogodi, ali da ne bude proglašeno: iskorištena je pravna mogućnost vladanja pomoću izvanrednih mjera (na temelju članka 101), ali je u isto vrijeme takav model vladavine doveo do stvaranja specifičnih prostora izuzeća (npr. sudstvo) u kojima se neke postojeće, unaprijed određene norme nisu primjenjivale upravo zbog toga što je država bila u situaciji nužde. Pritom se izvanredno stanje ponovno potvrđuje kao siva zona, kao prostor u kojem arbitarnost i moć istiskuju pravni normativizam, pritom ga ne ukidajući, već ističući nemogućnost njegovog dosljednog slijeđenja (i provedbe) u izvanrednom stanju. U tom smislu, pravna mogućnost posezanja za izvanrednim ovlastima u svrhu obrane „neposredne ugroženosti neovisnosti i jedinstvenosti“ rasvjetljava funkcioniranje izvanrednog stanja kao moderne tehnike vladanja, jer se pomoću nje afirmira načelo nužde iz kojeg proizlaze uredbe iz nužde koje su definirale život u Hrvatskoj od 1991. do 1992., ali čak i u periodu do 1996. na polju sudstva, pri čemu je vladanje pomoću izvanrednih mjera postalo dominantni model vladanja. Iako je Ustav imao poprilično jasno definiranu proceduru postupanja u izvanrednom stanju, konkretno izvanredno stanje pokazalo je istinsku prirodu izvanrednog stanja: pokazalo je da je izvanredno stanje neodvojivo od sivih zona, mutnih linija, dvoznačnosti i uzdizanja

iznad norme. Primjerice, osamnaest uredbi donesenih 25. 10. 1991. donesene su upravo „u slučaju ratnog stanja ili u slučaju neposredne ugroženosti neovisnosti i jedinstvenosti“. Dakle, nije jasno naznačeno donose li se u slučaju prvoga ili drugoga, ali u svakom slučaju, izvanredno stanje je počelo dobivati svoje prve prostore izuzeća već od rujna 1991., a sukladno tome, suverena odluka je svakim novim setom uredbi bila postavljena izvan norme, jer je u stanju nužde odluka ta koja u konačnici jamči da će u budućnosti uopće postojati norma. Posljedično tome, počinju se stvarati sive zone ili „zone indiferencije“ koje su u konačnici i omogućile da načelo odluke bude iznad načela norme, čak i u onom slučaju kada je postojala jasna pravna procedura koja se ticala djelovanja u izvanrednom stanju. Petković stoga ističe četiri glavne „zone“ u kojima se suverena moć potvrdila kao nositelj izvanrednosti: prvo, kroz ustavnu mogućnost davanja oprosta; drugo, kroz političko nasilje (koje uključuje i stvaranje konkretnih prostora izuzeća u kojima se muči i kažnjava tijelo neprijatelja, poput Lore ili Kerestince); treće, kroz stvaranje mreža ratnih, policijskih i kriminalnih struktura koje su također katalizirale nasilje; i na koncu, kroz narušavanje pravosuđa (Petković, 2013: 87). U svim tim slučajevima, kroz izvanredne mjere, norme i ljudska prava bila su suspendirana i prevladana pomoću principa odluke, u ime državnog razloga, čak i u onim slučajevima kada je postojeći pravni sistem jasno regulirao djelovanje u iznimnim okolnostima. Najbolji primjer tog sukoba između logike izvanrednosti i pravnog normativizma je članak 17. Ustava koji je jasno ustvrdio da u izvanrednom stanju pojedine slobode i prava mogu biti ograničene, ali s liberalnom dopunom:

Niti u slučaju neposredne opasnosti za opstanak države ne može se ograničiti primjena odredbi ovoga Ustava o pravu na život, zabrani mučenja, surovog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja, o pravnoj određenosti kažnjivih djela i kazni, te o slobodi misli, savjesti i vjeroispovijedi. (*Ustav Republike Hrvatske*, 1990, čl. 17)

Također, člank 17. Ustava je naznačio da u izvanrednom stanju prava i slobode mogu biti ograničena, ali samo dvotrećinskom odlukom Sabora ili odlukom predsjednika, i to samo u slučaju ako se Sabor ne može sastati. Upravo zbog postojanja tog članka, prema Josipoviću, predsjednik „svojim uredbama [...] nije imao pravo ograničavati prava i slobode zajamčene Ustavom, već samo regulirati ona pitanja koja ne zadiru u temeljna ustavna prava i slobode“ (Josipović u: Budak, 1997: 110). Ali čini mi se da ta procjena, kao i dominantna teza pravnikova čija su mišljenja okupljena u *Pravnim temama* (1997), izvanredno stanje sagledava isključivo iz pozicije prava, zanemarujući Agambenovu tezu da izvanredno stanje ne valja tražiti u zoni prava ili u zoni politike, nego u sivim zonama u kojima se događa upravo to da uredba, kao izraz odluke, odlučuje da se postojeća norma, zbog prirode nužde, na nju neće u cjelini odnositi. Tuđmanove uredbе sa snagom zakona stvorile su pravno sivu situaciju u kojoj su supostojali zakon i odluke izvan zakona. U takvoj sivoj zoni suveren odlučuje je li norma primjenjiva, što znači da se norma ne dokida (članak 17. i dalje postoji), ali se zbog izvanrednog stanja ne primjenjuje (sve dok se stanje ponovno ne „normalizira“). Posljedično tome, unutar samog pravnog poretka stvaraju se prostori izuzeća koji postaju mjesta na kojima se brani „neovisnost i jedinstvenost“. U tom slučaju je Josipović u pravu kada ističe sukob Zakona o sudovima iz 1993. i Uredbe o organizaciji, radu i djelokrugu sudbene vlasti, jer iako se Zakon donosi nakon uredbe, što pretpostavlja da bi je trebao derogirati, događa se zapravo suprotno: uredba ostaje na snazi, „čime je uredbi priznala nadzakonsku snagu“, a Josipović primjećuje da se ista stvar događa i sa vojnim sudovima koji su i sami nakon donošenja istog zakona „nastavili raditi na način predviđen Uredbom o sudbenoj vlasti“ (Ibid: 119).

Takva je situacija pravne dvoznačnosti moguća isključivo ukoliko postoji prostor izuzeća koji muti granicu između izvanrednog stanja i normalnog stanja, između odluke i norme, a u konačnici, čak i između moći (tehničke vladanja) i sloboda i prava. Štoviše, upravo zbog toga što izvanredno stanje nikad nije proglašeno, kao i zbog toga što su stvoreni sivi prostori (npr. razrješenja u sudstvu), ali i zbog toga što je definicija izvanrednog stanja u Ustavu

bila mutna (zbog koncepta „ugroze neovisnosti i jedinstvenosti“), stvorene su pretpostavke da izvanredno stanje zajedno sa svojim mehanizmima vladanja postane trajnije od ratnog stanja.

No važno je istaknuti da su „sive zone“ dio ustavnog poretka, jer Ustav je ipak pružio mogućnost za intervenciju suverena čak i po putanju prava i sloboda u slučaju da se Sabor ne može sastati. Uključenjem ideje da se Sabor neće moći sastati zapravo se afirmira logika izvanrednosti, jer se čitava ideja bazira na razlikovanju između „normalnog stanja“ (kada Sabor redovito zastupa) i stanja nužde, kada je potrebna suverena odluka. Stoga, iako je u Ustavu naznačeno da predsjednik može donositi uredbе koje se tiču sloboda i prava iz članka 17 samo onda kada se Sabor ne može sastati, čini se da u izvanrednom stanju upravo nemogućnost Sabora da se sastane postaje simbol toga da se prava moć nalazi u rukama izvršne vlasti. Na tom tragu, 28. rujna Komisija za ustavna pitanja Sabora donijela je zaključak da u izvanrednom stanju predsjednik predstavlja krajnju instancu odlučivanja pri čemu se izvanredno stanje shvaća kao usko povezano s učinkovitim i brzim djelovanjem izvršne vlasti: „za hitno otklanjanje takvog stanja trebalo je poduzeti učinkovitu zaštitu ustavnog poretka, što je istodobno trebalo poslužiti postizanju najvažnijega cilja – cjelovite i sustavne izgradnje oružanih snaga“ (Bačić, 1997: 53). Isto tako, Komisija za ustavna pitanja je ustavnu odredbu o nemogućnosti sastanka Sabora tumačila na sljedeći način:

Na sastanku je prevladalo mišljenje da ovu odredbu Ustava o mogućnosti sastajanja Sabora treba tumačiti na način može li se Sabor sastati odmah u određenom trenutku, jer se može javiti potreba za donošenjem uredbe, za brzim djelovanjem vlasti, a da Sabor nije u mogućnosti reagirati, pa da je onda u tom smislu Predsjednik ovlašten donositi uredbе. (Kosnica, 2011: 161)

Dakle, iako je u ustavni poredak bila uključena regulacija djelovanja u izvanrednom stanju, u Ustavu se isto tako nalazila i „siva zona“ (Sabor koji se ne može sastati), a koja je u trenutku nužde iskorištena kako bi dodatno konsolidirala vladavinu uredbama. Upravo zato valja istražiti pojam „pravnihi lakuna“ i analizirati na koji način su one iskorištene kao model vladanja u izvanrednom stanju u Hrvatskoj u periodu od 1991. do 1996., a u najbolji primjer za objašnjavanje tog koncepta je slučaj razrješenja sudaca i odnosa izvršne vlasti i sudstva u navedenom periodu. Naime, prema Agambenu, „pravna lakuna“ predstavlja rupu u ustavnom okviru, a kroz koju se izvanrednost može pretvoriti u „normu“, čime ono izvan zakona postaje dio zakona (Agamben, 2008: 45). Također, važno je spomenuti da pravne lakune nisu uključene u Ustav zbog njegove nedorečenosti ili nedovršenosti, već bi se prije moglo reći da su osmišljene kao mogućnost za stvaranje potencijalnog prostora izuzeća u periodu nužde kada ih suveren može koristiti kako bi očuvao „poredak“ i zajednicu „prijatelja“. Pravne lakune omogućavaju suverenu da prisvoji izuzetne moći i da postavi princip odluke iznad principa norme. U slučaju Hrvatske uredbe koje su se ticale regulacije sudbene vlasti bile su proglašene 1991. i ostale su na snazi sve do 1996. kada su vojni sudovi najzad ukinuti, te je situacija ponovno povratila svoju „normalnost“. No iako je Zakon o sudovima usvojen 1993. (što je trebalo podrazumijevati vraćanje „normalnom stanju“ i prestanku važenja izvanrednih mjera), vojni sudovi – koji su bili utemeljeni upravo Uredbom o organizaciji, radu i djelokrugu sudbene vlasti – ipak su se još zadržali tri godine, ukazujući time na ključnu značajku izvanrednog stanja: ovisnost iznimke o postojanju konkretnih prostora izuzeća stavljenih izvan „normalne procedure“, a u kojima se potvrđuje suverena moć. Vojni sudovi su bili upravo takvi prostori izuzeća. Prema Židek, Uredba o organizaciji, radu i djelokrugu sudbene vlasti, proglašena 7. 12. 1991., bila je direktni udar na neovisno sudstvo (čiji je status bio zajamčen Ustavom), zato što su se mogućnosti za intervenciju izvršne vlasti u sudstvo dodatno povećale, a isto tako, na temelju te uredbe otvorena je mogućnost da Ministar obrane bude instanca koja će imenovati članove vojnog suda (Židek u: Dubljević, 2014: 122). No osim članka 11., za teoretičara izvanrednog stanja je bitan i članak 12. Uredbe koji ukazuje i na prostornu dimenziju

izvanrednog stanja, jer je njime određeno da je „sjedište vojnog suda u sjedištu zapovjedništva operativne zone“ (*Uredba o organizaciji, radu i djelovanju sudbene vlasti...*, čl. 12). Time se jasno pokazuje da izvanredno stanje teži konstituiranju prostora izuzeća (i to unutar samog pravnog poretka), ali u kojima se provode ona pravila koja suverena moć utemeljuje kao važeća, privremeno suspendirajući neke norme. Prostor vojnog suda konkretizacija je te uključene isključenosti logike izvanrednosti.

Istu logiku osnaživanja izvršne vlasti pronalazimo primjerice i u Uredbi o djelatnosti odgoja i obrazovanja, kulture, tehničke kulture i športa koja u članku 15. i 16. otvara prostor za intervenciju Ministra prosvjete i kulture u obrazovanje, jer se ističe da ministar „može, neovisno od propisanih uvjeta i postupaka, razriješiti organe upravljanja i ravnatelje predškolskih organizacija, osnovnih i srednjih škola, organizacija iz oblasti kulture i imenovati nove organe upravljanja i nove ravnatelje“ (*Uredba o djelatnosti odgoja i obrazovanja...*, čl. 15), a na temelju istog ovlaštenja u izvanrednom stanju ministar „može neovisno od propisanih uvjeta i postupaka, na prijedlog znanstveno-nastavnog vijeća sveučilišta ili predsjedništva skupštine sveučilišta, razriješiti organe upravljanja i poslovodne organe organizacija članica sveučilišta i samog sveučilišta, te imenovati nove organe upravljanja i nove poslovodne organe“ (*Uredba o djelatnosti odgoja i obrazovanja...*, čl. 16). Također, i Uredba o informativnoj djelatnosti se može gledati kao jačanje prostora za intervenciju izvršne vlasti u domenu medija, jer se Uredbom osniva Informativni štab koji nadzire rad medija, a u čijem se sastavu nalaze Ministar informiranja, ali i ostali dužnosnici koje imenuje izvršna vlast. Prema toj Uredbi, ističe da da Hrvatski radio i Hrvatska televizija „djeluju u skladu sa zahtjevima Informativnog štaba i planom obrane“ (*Uredba o informativnoj djelatnosti...*, čl. 5), a možda najzanimljiviji dio Uredbe je članak 13. kroz koji se diskretno provlači figura „neprijatelja“ koji, kao što je već rečeno, legitimira izvanredno stanje kao model vladavine, jer se u članku 13. zabranjuje ono informiranje koje bi bilo štetno za obranu zemlje i koje bi išlo suprotno interesima „prijatelja“. Naravno, instanca koja i u ovom slučaju stoji iza te izvanredne mjere je izvršna vlast, sasvim konkretno, Ministarstvo informiranja.

Drugi primjer „pravne lakune“ u hrvatskom slučaju je praksa razrješavanja sudaca, ali i politika pomilovanja, a oba slučaja su direktna posljedica toga što izvanredno stanje u Hrvatskoj nije bilo proglašeno i što je pokazalo potencijal trajnosti, zbog zamućenosti razlike između ratnog stanja i stanja neposredne ugroženosti neovisnosti i jedinstvenosti, što je pak suverenoj moći pružilo pravo ne samo da definira vanjskog neprijatelja, već i unutarnjeg. Pri tome lakune ne postoje upisane u Ustav zato što je pravni poredak nedorečen, već se one nalaze unutar prava kako bi se otvorio prostor izvršnoj vlasti da u trenutku ugroze (a koji procjenjuje sama) prisvoji poluge vlasti i podčini normu odluci, kako bi poredak bio očuvan. Krapac ističe da se neka vrsta lakune (ili pravnog „vakuuma“) najbolje vidi u supostojanju nekoliko pravnih regulacija iz istog područja, a koje su paralelno supostojale u periodu od 1991. do 1993. pa čak i 1996. (do kada na snazi ostaju vojni sudovi), jer je u jednom periodu supostojale i Zakon o redovnim sudovima naslijeđen iz Jugoslavije (koji je nadograđen s par novela) i predsjedničke uredbe sa snagom zakona, ali i zakoni doneseni u suverenoj Hrvatskoj poput Zakona o sudovima i Zakona o državnom sudbenom vijeću (Krapac, 1997). A takvo stanje dodatno afirmira izvanredno stanje, jer je situacija pravno zamućena i siva, što otvara prostor za načelo odluke. Ta se težnja, prema Krapcu, očituje već u noveli Zakonu o redovnim sudovima iz 1990. kojom su:

...znatno sniženi standardi zaštite osobne neovisnosti u postupku postavljanja i razrješavanja sudaca: ukinute su odredbe o pravu suca na žalbu Vrhovnom sudu protiv odluke Sabora o prestanku sudačke dužnosti, kao i odredbe o postupku utvrđivanja razloga za razrješavanje te o pravu suca da se u tom postupku izjasni o tim razlozima i provedenim dokazima. Sucu je bilo uskraćeno da se na sjednici Sabora izjasni o prijedlogu za razrješavanje, a Komisiji za izbor i imenovanje Sabora [...] omogućeno je da do početka 1991. godine „uz odgovarajuće obrazloženje“ razriješi sve predsjednike

sudova i suce Vrhovnog suda i bez davanja mogućnosti izjašnjavanja o prijedlogu za razrješenje. I tzv. automatizam reizbora suca kojem ističe mandat, uveden od strane bivše komunističke vlasti neposredno uoči njezina pada (novelom Zakona o redovnim sudovima u N.n.16/1990.) kako bi se otklonio upliv političkih gremija na trajanje vremenski ograničenog sudačkog mandata, ponovno je ukinut i reizbor sudaca postao fakultativan, bez naznake kriterija za ponovno predlaganje. Svime time je, samo dva mjeseca prije donošenja Ustava Republike Hrvatske, koji je postavio visoke standarde sudačke neovisnosti, donesen zakon koji je u visokom stupnju ugrozio tu neovisnost i koji je ostao na snazi i dulje vrijeme nakon ustavnih promjena. (Krapac, 1997: 99)

Upravo ovaj posljednji aspekt novele je zanimljiv, jer je novela donesena dva mjeseca prije Ustava, ali se element potencijalne logike izvanrednosti koji je naznačen u redefiniranom Zakonu o redovnim sudovima pokazao moćnijim od ustavnih provizija o neovisnosti sudstva, pošto je u izvanrednom stanju (u doba ugroženosti „neovisnosti i jedinstvenosti“) upravo pravna lakuna o razrješenju sudaca postala pravilo, a ustavne regulacije privremeno neprimjenjive norme suspendirane zbog nužnosti. Stoga, vladanje kroz pravne lakune u Hrvatskoj se vrlo jednostavno može prikazati u periodu od 1990. do 1993., kroz praksu razrješavanja sudaca, zato što u tom periodu novi Zakon o sudovima još nije bio prihvaćen, dok je naslijedeni Zakon o redovnim sudovima bio nešto što je valjalo prevladati, tako da je u toj praznini predsjednička uredba preuzela ulogu vrhovne regulative, čime se otvorio prostor za stvaranje prostora izuzeća. Stoga, u tom periodu dolazi do povećanja arbitrarnosti u procesu donošenja odluka, a to se u sudstvu osjetilo prije svega kroz val razrješavanja sudaca koji su se smatrali nepodobnima, a koji su u značajnoj mjeri bili razriješeni iz „nepoznatih razloga“. Prema Židek:

u razdoblju od 1990. do 1996. imenovana su ukupno 1263 suca, a 559 sudaca razriješeno je dužnosti [...] najveći dio sudaca (njih 784 ili 62%) imenovan je tek 1996. godine [...] što se razrješavanja tiče, najveći dio razrješavanje dogodio se u prvom razdoblju, do 1993. godine (65,85%), prije donošenja Zakona o sudovima. Dakle razriješeno je 30% od tadašnjeg ukupnog broja sudaca, a posebno je zanimljivo vidjeti da od tog broja, razriješeno zbog „nepoznatog (nenavedenog) razloga“ je 30%. (Židek u: Dubljević, 2014: 126)

Razrješavanja na temelju „nepoznatog (nenavedenog) razloga“ samo dokazuju da je svako izvanredno stanje popraćeno prostorima izuzeća na kojima arbitrarna suverena moć može implementirati svoju politiku u stanju nužde neovisno o postojanju unaprijed utvrđenih normi koje bi trebale regulirati istu tu moć. U hrvatskom slučaju, nedonošenje novog Zakona o sudovima stvorilo je „sivu zonu“ u kojoj ukupna „populacija“ sudaca nije više bila priznata kao zajednica neutralnih i neovisnih stručnjaka, već su i sami postali razdjeljivi u skladu s dihotomijom prijatelj-neprijatelj, a o kojoj u izvanrednom stanju odlučuje suveren. Zapravo, došlo je do prelijevanja izvanrednog stanja i u sferu sudstva (koje bi po Ustavu trebalo biti neovisno) što simbolizira dvoznačnu prirodu izvanrednog stanja koje je istovremeno i „unutar“ prava, ali i svemoguća sila koja može osnivati prostore izuzeća u kojima neke norme neće biti posve ili djelomice primjenjive i zamijenjene „čistom odlukom“, kako je to Schmitt rekao. U tom smislu, razrješavanje nekih sudaca u Hrvatskoj u periodu od 1990. do 1993. može se također interpretirati kao neutralizacija potencijalnih „unutarnjih neprijatelja“ iz javne sfere, i to u već naznačenom kontekstu očuvanja „neovisnosti i jedinstvenosti“ države u situaciji nužde. No u tom slučaju otkriva se i razorna moć izvanrednog stanja, jer iako je inicijalno, na početku epohe moderne, ono trebalo biti platforma za identificiranje i ograđivanje od vanjskih neprijatelja, čitava povijest izvanrednog stanja zapravo je počivala na vrlo mutnoj liniji između prijatelja i neprijatelja, tako da se u takvim situacijama na temelju odluke suverena i sam prijatelj mogao naći na mjestu neprijatelja, ali onog unutarnjeg. Sve to nam samo dokazuje da pravne lakune,

kao i svi ostali prostori izuzeća, nužno obuhvaćaju mogućnost proglašavanja neprijatelja. Stoga, pravna lakuna, u hrvatskom slučaju, postaje model upravljanja kroz izvanrednost.

Prema Petkoviću, jedan od najvažnijih „momenata suverene moći“, tj. zona u kojima je izuzetak bio uspostavljen kao norma, bila je institucija pomilovanja pomoću koje je suveren dodjeljivao oprost na temelju arbitrarne odluke, jer nije bilo jasno definirane pravne procedure koja bi regulirala dodjeljivanje oprosta (Petković, 2013). Posljedično tome, donesen je niz odluka, od Zakona o amnestiji do Zakona o oprost, ali i niz drugih odluka o pomilovanju, koje su afirmirale načelo arbitrarosti suverene vlasti i još jednom dokazale da u izvanrednom stanju suveren ima moć donositi odluke koje se postavljaju iznad zakona (Ibid: 90-91). U isto vrijeme pomilovanje je i izvan i unutar prava, što ga pretvara u pravo utjelovljenje izvanrednog stanja. Naime, istovremeno je Ustavom predsjedniku zagwarantirana mogućnost da daje pomilovanje, ali nedostaje unaprijed određeni normativni okvir koji bi regulirao taj mehanizam odlučivanja koji je suštinski arbitraran. Stoga ne čudi podatak da je „godine 1990. pomilovano preko 400 kažnjenika, od čega preko 300 lipanjskom odlukom o grupnom pomilovanju, odmah nakon konstitucije nove vlasti“, a da je „godine 1993., na vrhuncu političkog projekta stvaranja tranzicijskog bezakonja, uvaženo preko 60 posto molbi“ (Ibid: 90). Petković stoga zaključuje:

...odluka suverena iz 1990., tipična je za nomotehniku rane suverenosti. Njezin diskurs ostavlja slobodan prostor za djelovanje moći, ne govoreći o sadržajima i kriterijima pomilovanja, nego kriptično nabrajajući niz institucionalnih instanci koje donose odluke, u izrazito kratkim rokovima i uz političke naglaske bez izvršnosti... (Petković, 2013: 96)

Dakle, i politika pomilovanja može se uzeti kao primjer „pravne lakune“, jer iako nije postojao jasno određeni set pravila koji bi regulirao odluku o pomilovanju, ipak je postojala mogućnost dodjeljivanja pomilovanja, a u izvanrednom stanju, kada po logici stvari suveren izlazi izvan prava i postavlja se iznad norme, ta je lakuna iskorištena za davanje oprosta. Pritom je zanimljivo da se ona primjenjuje i na „prijatelje“ – Petković primjerice iznosi tezu da je pomilovanje bila temelj za „dodjeljivanje oprosta za zločine onima koje je instrumentalizirala u vođenju svojih operacija“ (Petković, 2013: 92) – ali isto tako i na „neprijatelje“, jer je Zakon o oprost otvorio mogućnost da se kaznena djela počinjena od 1990. do 1992. oprostite i da na njih ne budu primijenjeni zakoni. U oba slučaja pokazuje se logika izvanrednog stanja: suveren postaje taj koji u trenutku nužde odlučuje o tome je li norma primjenjiva ili nije. To jest on određuje koji se prostori i koje skupine mogu staviti izvan zakona i tako biti zaštićene od primjene istoga u praksu. Pritom to stavljanje izvan zakona nije protuustavan čin, nego čin kojim se ono pravno „sivo“ posredstvom odluke pretvara u „normu“ u stanju nužde.

Stoga Omejec tvrdi da je institucija izvanrednog stanja u Hrvatskoj bila poprilično opasna, pa čak i „bez presedana u suvremenoj ustavnopravnoj praksi“, upravo zato što je Ustav otvorio mogućnost za intervenciju suverene moći u sve aspekte života kroz pravne lakune, a bez da je prethodno razvijen pravni mehanizam koji bi nadzirao djelovanje u izvanrednom stanju, i na temelju toga Omejec zaključuje da je „arbitrarne ocjene Predsjednika Republike o postojanju izuzetnog stanja podignuta na razinu ustavne norme“ (Omejec u: Budak, 1997: 86). No ta je posve pogrešna teza još jedan dokaz o tome da kada je sagledano isključivo iz pozicije pravnog normativizma (i liberalne ideje o „vladavini prava“) izvanredno stanje postaje neka protuustavnost ili neka vrsta izigravanja Ustava, no činjenica jest da je izvanredno stanje, kako je to ustvrdio Agamben, dvoznačni fenomen koji je istovremeno i unutar i izvan zakona. Ali posebno se problematična čini ocjena da je riječ o nečemu „bez presedana“, što samo perpetuira liberalni mit da je izvanredno stanje samo distorzija i iznimka (koju zamjenjuje „normalno stanje“ u kojem je sudstvo neovisno, a „vladavina prava“ predstavlja matricu vladanja), no stvar je potpuno suprotna: izvanredno stanje nije „bez presedana“, već je ono normalizirana tehnika vladanja u epohi moderne. Posebno se taj argument čini nedostatnim, jer se referira na ustavnu

praksu Francuske, a koja je poslužila kao inspiracija ustavotvorcima Hrvatske, jer je upravo Francuska u svojim kolonijama, kako upozoravaju postkolonijalni teoretičari, vladala pomoću izvanrednog stanja kao normalizirane matrice upravljanja. Kao što je već naglašeno u ekskursu o kolonijalizmu, francuska je suverena vlast čitavu alžirsku populaciju svela na „goli život“ koji se može istrijebiti, pri čemu je to samo jedna od epizoda u dugoj povijesti izvanrednog stanja. Stoga je jako bitno razumjeti izvanredno stanje ne kao eksces ili skandal, već prije svega kao nešto što je postalo normalna matrica upravljanja u epohi moderne, jer tek tada postaje moguće uvidjeti da izvanredno stanje nipošto nije mehanizam na kojem počiva samo autoritarni režim, već da je to mehanizam kojim se služi i liberalna demokracija i neoliberalna država. Pitanje jasnog proglašenja izvanrednog stanja, pogotovo u doba hipermoderne, postaje izlišno, jer je iznimka već odavno postala pravilo, kao što pokazuje primjer SAD-a koje su već 17 godina u trajnom, neprekinutom izvanrednom stanju koje se produžuje pod izlikom „izvjesne terorističke prijetnje“. Sve to pokazuje da je u prirodi izvanrednog stanja stvaranje sivih zona, mutnih granica ili lakuna. Ukratko, sve dok ne shvatimo izvanredno stanje kao mehanizam upravljanja, izmicat će nam prava priroda tog fenomena „između politike i prava“ ili moći i norme.

5. Izvanredno stanje u hipermoderni: američki „rat protiv terorizma“

Iako pravni normativizam (liberalizam) shvaća pravni poredak kao „normalno“ stanje u kojem „vladavina prava“ funkcionira kao autonomni mehanizam utemeljen na primjeni unaprijed jasno određenih ustavnih i pravnih normi, dok su iznimke shvaćene kao prostori izvan zakona i prava, u razdoblju nakon terorističkih napada 11. rujna, nakon što je George W. Bush proglasio „nacionalno izvanredno stanje“ (14. rujna 2001.), iznimka je postala pravilo u SAD-u. Naime, SAD se do današnjeg dana, 17 godina nakon napada, nalaze u istom stanju nacionalne nužde koje je proglašeno 14. rujna 2001. i ponovno potvrđeno u mandatima Obame i Trumpa, što samo pokazuje da je izvanredno stanje doista postalo normalni upravljački princip u SAD-u. Posljednje produljenje nužde dogodilo se kada je Donald Trump, slijedeći praksu svojih prethodnika, također produžio izvanredno stanje za još jednu godinu „zato što teroristička prijetnja nastavlja postojati“ i zbog toga „moć i vlast usvojene kako bi se nosilo s tom nuždom moraju nastaviti biti na snazi iza 14. rujna 2017“ (*Notice of September 11, 2017*). Zanimljivo je primijetiti da Trump nije odredio konkretni izvor prijetnje za sigurnost države, nego se poslužio mutnim pojmom „određenih terorističkih napada“ kojim je opravdao produljenje izvanrednog stanja za još jednu godinu. Stoga se čini važnim razmotriti na koji se način ideja „neprijatelja“ promijenila u hipermoderni, zato jer se čini da je sada figura anacionalnog, globalnog terorista postala legitimirajući princip za konsolidaciju izvanrednog stanja kao „normalnog“ vladanja. Naravno, normalizacija iznimke praćena je normalizacijom prostora izuzeća koji danas postaju brojniji no ikad prije, posebice u kontekstu radikalizacije tehnologije.

No bilo bi pogrešno analizirati američko trajno izvanredno stanje isključivo kao akutni suvremeni problem, već bi valjalo razumjeti trenutačno izvanredno stanje samo kao epizodu u dugoj povijesti vladanja kroz iznimke, a koje je usađeno u mehanizme moderne države. Na primjer, kako jasno pokazuje Neocleous, u periodu od 1933. do 1939. Franklin D. Roosevelt je proglasio ukupno 39 izvanrednih stanja, a samo je 1979. proglašeno više od 30 izvanrednih stanja u Sjedinjenim Državama, a suvišno je napominjati da su ratna stanja (Korejski rat, Vijetnamski rat) bila plodno tlo za umnožavanje iznimki (Neocleous, 2006: 198). Stoga, kako Neocleous zaključuje, može se reći da su SAD „provele većinu dvadesetog, ali zasad i čitavo dvadeset i prvo stoljeće u [trajnom] izvanrednom stanju“ (Ibid: 191). No čini se da su iznimke u kontekstu učvršćivanja diskursa o „ratu protiv terorizma“ bile specifične upravo zato što je lik „terorista“ postao nova figura neprijatelja u hipermoderni.

U svojoj sociološkoj studiji o „kulturi iznimke“ Diken i Laustsen tvrde da je danas, u eri „hipermoderne“, logika koncentracijskog logora postala matrica svakodnevnog života, zato što je došlo do umnožavanja prostora izuzeća u kojima se ljudsko biće pojavljuje kao „goli život“: zračne luke, izbjeglički i pritvorni centri, ali čak i javni prostori su postali potencijalni prostori izuzeća (Diken i Laustsen, 2005). Također, u hipermoderni dolazi do brisanja jasne granice između „prijatelja“ i „neprijatelja“ ili „unutra“ i „izvan“ (zakona), a koja je trebala biti osnova modernosti, no danas se čini posve nepostojećom. Prostor koji se u prethodnim periodima shvaćao kao prostor izvan zakona (kolonija, koncentracijski logor) sada postaje, prema Dikenu i Laustsenu, sastavni dio života u doba „premještanja“ [*displacement*] (Ibid: 8).

Država počinje tretirati vlastite građane kao potencijalne neprijatelje, kao nečlanove. Razlika pritom postaje toliko zamućena da odjednom nečiji status građanina prestaje važiti kao nešto zajamčeno i postaje nešto o čemu još valja donijeti odluku. (Diken i Laustsen, 2005: 19)

Stoga, u doba hipermoderne logika izvanrednosti je podignuta na toliku razinu da čak i status građanina postaje „nešto o čemu još valja donijeti odluku“ i to kroz dekrete, posebne odredbe i unutar zona nerazlikovanja. Drugim riječima, zbog opće normalizacije iznimke i potpunog brisanja jasne linije razlikovanja između prijatelja i neprijatelja (kao klasičnog pojmovnog para moderne države), čak i oni prostori koji se smatraju nepolitičnima, neutralnima i neovisnima u odnosu na strukture moći, sada vrlo lako mogu postati prostori izuzeća. U tom smislu se čak može govoriti i o stvaranju novog tipa prostora: ne-mjesta koje je karakteristično, kako Augé tvrdi, za doba supermoderne (Augé, 1995). Također, može se tvrditi da je utopija koja stoji na izvorštima modernog mišljenja sada izokrenuta u ne-mjesto. Naime, utopija (i sama definirana kao „ne-mjesto“) bila je – barem u djelima modernih klasika poput Thomasa Morea, Johanna Valentinusa ili Tommassa Campanelle – uvijek povezana sa jasno povučenom linijom između „unutra“ i „izvan“, između zajednice prijatelja i ljudi koji žive izvan utopije (i koji mogu biti neprijatelji utopije i blagostanja koje važi samo „unutra“). Sve su utopije klasične imaginacije bile shvaćene kao gradovi-države koje tek kroz čin stvaranja jasno omeđenog prostora (unutar prirodnih i umjetnih barijera) bivaju utemeljene kao mjesta. Prema Lewisu Mumfordu, gore spomenute klasične utopije slijede platonističku utopijsku logiku, jer uzimaju utopijsku državu kao „omeđeni komad zemlje čije su se granice vjerojatno mogle vidjeti s bilo kojeg brda [u državi]“ (Mumford, 2008: 31). No suvremena utopija [non-place] nije mjesto koje počiva na jasnim razlikovanjima, ona nije mjesto pripadanja ili mjesto koje dopušta identifikaciju s prostorom, već je to siva zona nerazlikovanja koja ljudskom biću ne pruža jamstva da će unutar granica te utopije ostati živ. Zapravo, ta ne-mjesta postaju usko vezana s izvanrednošću kao tehnikom vladanja, ili kako Hardt i Negri tvrde:

Moderna disciplina počivala je na razlikovanju između „unutra“ i „izvan“: postmoderna kontrola, s druge strane, konstituirala ne-mjesto ili ou-topiju. Kada više ne postoji „izvana“, zona nerazlikovanja afirmirana s logorom postaje diskretan prostor kontrole, općenito mjesto nerazlikovanja. (citirano u Diken i Laustsen, 2005: 65)

Proglašenje „rata protiv terorizma“ dodatno je učvrstilo nestanak jasne granice između „prijatelja“ i „neprijatelja“, „unutra“ i „izvan“, jer se pojavila figura terorista kao neprijatelj. No taj neprijatelj ne dolazi iz konkretne države, on je globalan, sveprisutan, i svatko može biti identificiran kao jedan, što stvara situaciju u kojoj se „goli život“ umnožava na različitim ne-mjestima kao novim prostorima izuzeća. Prema Dikenu i Laustsenu, ispod neoliberalnog diskursa o „sekuritizaciji“ u kontekstu globalnog rata protiv terorizma nalazi se jedna važna osobina izvanrednosti u hipermoderni: naime, zbog brisanja granice između prijatelja i neprijatelja, svi građani potencijalno mogu postati goli život. Dok je klasična moderna država

počivala na ideji da se prostor države (unutra) može jasno odijeliti od stanja rata i bezakonja koje vlada izvan države (izvan) – a što je bio i temelj za razlikovanje između „građana“ i onih izvan zakona [*outlaws*] – „u transpolitičkom ratu protiv terorizma, država pretvara iznimku u trajno stanje u skladu s totalitarnom logikom“ (Diken i Laustsen, 2005: 74).

Prema Pilar Calveiro, Guantanamo se može definirati upravo kao „ne-mjesto“, jer se na tom prostoru sumnjivci mogu držati u „neodređeno [dugom] vojnom pritvoru“ čime kao da su uvučeni u crnu rupu u kojoj egzistiraju samo kao goli život (Calveiro u: Schindel et al, 2014: 214). No jedan od najznačajnijih i često zanemarenih aspekata prostornosti u Guantnamu je činjenica da Guantanamo nije mjesto unutar Sjedinjenih Država, već je to „svemir iznimnosti na marginama nacionalnih i internacionalnih pravila i globalnih zakona rata [...] [to jest] represivni mehanizam na planetarnoj razini koji podrazumijeva nepostojanje izvanjskog prostora u kojem se može biti siguran“ (Ibid). No taj se transnacionalni karakter Guantnama razvija direktno iz same prirode „rata protiv terorizma“ koji počiva na apstraktnom, globalnom teroristu (transnacionalnom gerilcu) koji treba biti uništen kako bi „slobodni svijet“ očuvao svoje slobode i najzad se vratio u „normalno“ stanje. Rat protiv terorizma je legitimiziran kao rat za sigurnost čovječanstva protiv globalne prijetnje. No ukoliko je, prema toj logici, suverena moć dužna braniti čovječanstvo, onda mora promatrati cijeli svijet kao potencijalno mjesto intervencije, tako da se može potvrditi kao moć koja čuva sigurnost „prijatelja“. Američke intervencije u Afganistanu i Iraku potvrđuju tu logiku: sigurnost Amerikanaca (ali i čitavog „slobodnog svijeta“) branila se i čuvala na teritorijima drugih država koje su ustvari bile prostori izuzeća. No iako je lik terorista transnacionalan, globalan, pa čak i nomadski, u isto vrijeme suverena moć u izvanrednom stanju ima mogućnost stvarati konkretne prostore (zapravo „ne-mjesta“) gdje se tijela neprijatelja mogu mučiti.

Guantánamo zaljev, u tom smislu, može se shvatiti kao mjesto gdje se slobodno plutajući „terorizam“ fiksira, gdje se izvode obredi uspjeha suverene moći i gdje je „poredak“ uspostavljen tek kada se ono što je nemoguće teritorijalizirati [*unterritorializable*] teritorijalizira. (Tagma u: Biswas i Nair, 2010: 168)

6. Zaključak

Izvanredno stanje je fenomen koji se treba razumjeti unutar okvira genealogije moderne države, jer tek s pojavom moderne države i razvoja pojma „suverenosti“, izvanredno stanje postaje prihvaćena metoda upravljanja. Drugo, izvanredno stanje je utemeljeno na konceptu „nužde“ koji služi kao opravdanje za privremenu suspenziju prava i stvaranja novih (pravno „sivih“) prostora u kojima suveren, okupivši moć u svojim rukama, donosi odluke, čuva poredak (a samim time i živote „prijatelja“ to jest građana), kažnjava neprijatelje, zadržava u pritvoru potencijalno opasna bića i razvija vlastiti set pravila, pri čemu se ti prostori mogu nazvati prostorima izuzeća [*spaces of exception*]. Treće, izvanredno stanje je nešto što se samo po sebi nalazi „na granici između politike i prava“, kako Agamben tvrdi, jer je izvanredno stanje istovremeno i dio pravnog poretka države koji se pokreće u izvanrednim okolnostima kada je ugrožen sam opstanak tog poretka, ali i specifično moderna „tehnika vladanja“ nad životom koja suspendira isti taj pravni poredak i otvara prostor za suverena, koji se uzdiže iznad norme, da odlučuje nad životom. Stoga, izvanredno stanje je uključeno u ustave, no istovremeno je i nešto što po svojoj prirodi teži konstruiranju prostora izuzetka koji su stavljeni izvan prava. Čini se, stoga, da je izvanredno stanje istovremeno i afirmacija pravnog poretka, jer ga čuva od ugroze, ali ujedno i suspendiranje istog poretka kako bi se otvorio prostor za donošenje odluka nezvanih unaprijed određenim normama.

U eseju su predstavljena tri konkretna slučaja: slučaj Čilea, Hrvatske i SAD-a, od kojih je svaki ukazao na jednu karakteristiku izvanrednog stanja, dokazujući da se ono pojavljuje u svim vrstama političkog sistema. Slučaj Čilea je pokazao kako izvanredno stanje počiva na dihotomiji prijatelj–neprijatelj i kako je granica između ta dva načela vrlo nejasna i kako u izvanrednom stanju politički život vrlo jednostavno može postati „goli život“, što zapravo znači da svaki građanin može postati potencijalna prijetnja poretku i stabilnosti. Primjer Hrvatske je pokazao, prvo, kako su „pravne lakune“ sastavni dio logike izvanrednosti i iznimke, i drugo, kako načelo suverene odluke postaje svemoguće čak i okvirima formalne parlamentarne demokracije sa jasno razvijenim normativnim okvirom koji se tiče regulacije provedbe, prirode i obuhvata izvanrednog stanja. Na koncu, američki primjer ukazuje na postojeću tendenciju izvanrednog stanja da se razvije u trajni mehanizam upravljanja koji afirmacijom neprijateljske figure „terorista“ dodatno muti granicu između prijatelja i neprijatelja, jer je „terorist“ shvaćen kao transnacionalna, globalna prijetnja koja ne ugrožava samo konkretnu državu, nego i ukupnost „slobodnog svijeta“.

Literatura:

- Agamben, Giorgio. 2006. *Homo sacer: suverena moć i goli život*. Zagreb: Multimedijalni institut
- Agamben, Giorgio. 2008. *Izvanredno stanje*. Zagreb: Deltakont
- Augé, Marc. 1995. *Non-Places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity*. New York: Verso
- Bačić, Arsen. Odredbe o „stanju nužnosti“ u Ustavu Republike Hrvatske iz 1990. godine, u: *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, vol. 34, no. 1-2 (1997), pp. 39-57
- Benjamin, Walter. 1968. *Illuminations*. New York: Schocken Books
- Biswas, Shampa et al (ed.). 2010. *International Relations and States of Exception: Margins, Peripheries, and Excluded Bodies*. London: Routledge
- Calveiro, Pilar. Spatialities of Exception, u: Schindel, Estela & Colombo, Pamela (ed.). 2014. *Space and the Memories of Violence: Landscapes of Erasure, Disappearance and Exception*. Basingstoke: Palgrave Macmillan
- Chile's Constitution of 1980 with Amendments through 2012*. Dostupno online: https://www.constituteproject.org/constitution/Chile_2012.pdf
- Couso, Javier. Trying Democracy in the Shadow of an Authoritarian Legality: Chile's Transition to Democracy and Pinochet's Constitution of 1980. *Winsconsin International Law Journal*, vol. 29, no. 2 (2012), pp. 393-415
- Diken, Bülent & Laustsen, Carsten Bagge. 2005. *The Culture of Exception: Sociology facing the camp*. London: Routledge
- Hilgers, Mathieu. The historicity of the neoliberal state. *Social Anthropology/Antropologie Sociale*, vol. 20, no. 1 (2012), pp. 80-94
- Josipović, Ivo. Uredbe za slučaj izvanredne situacije i njihov utjecaj na temeljna ljudska prava u kaznenom postupku u: Budak, S. (ur). 1997. *Pravne teme*. Zagreb: Hrvatski pravni centar
- Klose, Fabian. „Source of Embarrassment“. Human Rights, State of Emergency, and the Wars of Decolonization, u: Hoffmann, Stefan-Ludwig (ed.). 2011. *Human Rights in the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 237-257
- Kosnica, Ivan. Uredbe iz nužde predsjednika Republike Hrvatske iz 1991.-1992. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, vol. 61, no. 1 (2011), pp. 149-179
- Krapac, Davor. Neovisnost sudaca kao postulat pravne države: njemačka iskustva, hrvatski problemi. *Politička misao*, vol. 34, no. 1 (1997), pp. 63-111
- Mumford, Lewis. 2008. *Povijest utopija*. Zagreb: Jesenski i Turk
- Nair, Sheila. Sovereignty, security, and migrants: Making bare life, u: Biswas, Shampa and Nair, Sheila (ed.). 2010. *International Relations and States of Exception: Margins, Peripheries, and Excluded Bodies*. New York: Routledge
- Neocleous, Mark. The Problem with Normality: Taking Exception to „Permanent Emergency“. *Alternatives*, 31 (2006), pp. 191-213
- Notice of September 11, 2017. Continuation of the National Emergency With Respect to Certain Terrorist Attacks*. Federal Register, vol. 82, no. 176 (September 13, 2017) <https://www.federalregister.gov/documents/2017/09/13/2017-19601/continuation-of-the-national-emergency-with-respect-to-certain-terrorist-attacks>
- Omejec, Jasna. Uredbe od nužde u pravnoj teoriji u: Budak, S. (ur). 1997. *Pravne teme*. Zagreb: Hrvatski pravni centar
- Petković, Krešimir. 2013. *Država i zločin: politika i nasilje u Hrvatskoj 1990-2012*. Zagreb: Disput
- Rojas Corral, Hugo. Biopolitics and Homo Sacer in a Torture Center in Chile. *Revista Direito*, vo. 11, no. 1 (2015), pp. 257-276

- Rješenje Ustavnog suda Republike Hrvatske broj U-I-179/1991. od 24. lipnja 1992.* NN 49/1992
- Schmitt, Carl. 2005. *Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty*. Chicago: The University of Chicago Press
- Schmitt, Carl. 2007. *Politički spisi*. Zagreb: Politička kultura
- Schmitt, Carl. 2011. *Nomos zemlje u međunarodnom pravu Jus Publicum Europaeum*. Beograd: Fedon
- Schmitt, Carl. 2014. *Dictatorship: From the origin of the modern concept of sovereignty to proletarian class struggle*. Cambridge: Polity Press
- Snyder, Edward C. The Dirty Legal War: Human Rights and the Rule of Law in Chile 1973-1995. *Tulsa Journal of Comparative and International Law*, vol. 2, no. 2 (1994), pp. 253-287
- Soto Moreno, Laura. 2013. La excepcionalidad continuada: El análisis de la Ley Antiterrorista en Chile. *VII Jornadas de Jóvenes Investigadores*. Instituto de Investigaciones Gino Germani, Universidad de Buenos Aires
- Tagma, Halit Mustafa. Biopower as a supplement to sovereign power: Prison camps, war, and the production of excluded bodies, u: Biswas, Shampa et al (ed.). 2010. *International Relations and States of Exception: Margins, Peripheries, and Excluded Bodies*. London: Routledge
- Uredba o djelatnosti odgoja i obrazovanja, kulture, tehničke kulture i športa za vrijeme ratnog stanja ili u slučaju neposredne ugroženosti neovisnosti i jedinstvenosti Republike Hrvatske* (NN 55/1991) 25.10.1991.
- Uredba o informativnoj djelatnosti za vrijeme ratnoga stanja ili u slučaju neposredne ugroženosti neovisnosti i jedinstvenosti Republike Hrvatske* (NN 57/1991) 4.11.1991.
- Uredba o organizaciji, radu i djelokrugu sudbene vlasti u slučaju ratnog stanja ili neposredne ugroženosti neovisnosti i jedinstvenosti Republike Hrvatske* (NN 67/1991) 12.12.1991.
- Ustav Republike Hrvatske (1990)*, NN 51/1990
- Židek, Nikolina: Imenovanja i razrješenja sudaca u Republici Hrvatskoj od 1990. do 1996. godine, in: Dubljević, Maja (ed.). 2014. *Procesuiranje ratnih zločina – Jamstvo procesa suočavanja s prošlošću u Hrvatskoj*. Zagreb: Documenta, pp. 119-134